

بدرالدین محمد قلانسی و تأثیر او بر داروسازی دوره اسلامی

مرضیه کاظمی^{الف}

الف گروه تاریخ علم، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ایران

چکیده

بدرالدین محمد بن بهرام بن محمد قلانسی سمرقندی، پزشک مشهور ایرانی است که اگرچه پژوهشگرانی چون لوکلر، بروکلمان، کخاله، زهیربابا (مصحح قرابادین او) و دیگران درباره زمان وفاتش اتفاق نظر ندارند، اما شواهد برآمده از تنها اثر باقی مانده اش و نیز آثار حکمای پس از او که از آرای او بهره برده اند، مؤید حیات او در سده ششم و هفتم هجری قمری است. قلانسی انگیزه خود از نگارش *قرابادین* را فقدان مأخذی دانسته است که دستورالعمل داروهای مرکب پر کاربرد را با تکیه بر داروهای مفردة در دسترس شرح داده باشند. او برای رفع این خلأ از منابع معتبر یونانی و دوره اسلامی نظیر نوشته های جالینوس، دیوسکوریدس، ثابت بن قره، علی بن ربیع طبری، رازی، ابوریحان بیرونی و ابن سینا با ذکر نام آنها بهره برده است. قلانسی پس از مقدمه ای تفصیلی درباره زمان و نحوه گردآوری و نگهداری داروهای مفردة و روش های مختلف آماده سازی آنها، دستور تهیه انواع داروهای مرکب را در چهل و نه باب شرح داده و نحوه استفاده آنها را ارائه کرده است. دو باب پایانی این اثر به روش های دفع جانوران موزی و خواص برخی داروهای مفردة اختصاص دارد و گاه کاربردهای فراطبیعی و به نوعی جادویی این داروها نیز با ذکر منبع آمده است. قلانسی در طرز تهیه یا مصرف داروهای مرکب نیز نوآوری های درخور توجهی دارد که اثر او را از آثار مشابه متمایز می کند. این اثر به فارسی ترجمه شده که نقدهایی بر آن وارد است.

تاریخ دریافت: آبان ۱۴۰۱
تاریخ پذیرش: آبان ۱۴۰۱

کلیدواژه ها: تاریخ پزشکی، داروسازی، طب ایرانی

مقدمه:

آقرباذین تنها اثری است که از او به ما رسیده است. کخاله (۸) از اثر دیگری از قلانسی با نام *المختصر فی الطب* یاد کرده که احتمالاً همان *قرابادین* اوست. اگرچه قدیمی ترین نسخه شناخته شده *آقرباذین* او که در خزانه الحسینی - کتابخانه سلطنتی مراکش در شهر رباط - محفوظ است، در ۷۱۷ هـ ق تحریر شده (۹، ۱۰)، استناد قلانسی در این اثر به مأخذی با عنوان *الکفایه*، بدون ذکر نام مؤلف آن سبب شده است او و اثرش را به سده های مختلفی نسبت دهند، چنانکه مصحح *آقرباذین* او (۵) منظور از *الکفایه* را اثر مشهور احمد بن عبدالرحمان ابن مندویه (متوفی ۴۱۰ هـ ق) و مهران فر، مترجم فارسی این اثر (۱۱)، آن را *کفایه الطب حبیث* تفلیسی در سده ششم دانسته اند. فهرست نگار کتابخانه گهرشاد نیز آن را *کفایه منصور* یا همان *کفایه مجاهدیه* از منصور بن محمد بن الیاس شیرازی (متوفی ۷۹۳ هـ ق)، و بر همین اساس قلانسی را از حکمای پس از سده نهم انگاشته است (۱۲)، اما مسرت (۱۰) احتمالاً بر

بدرالدین محمد بن بهرام بن محمد قلانسی سمرقندی (۱) پزشک ایرانی سده ششم و هفتم هجری قمری است. افشار و دانش پژوه (۲) به نادرست از او با نام نورالدین یاد کرده اند. از زندگی او اطلاع چندانی در دست نیست و درباره زمان وفات او نیز اختلاف نظر وجود دارد.

لوکلر (۳) بر اساس موضع یادکرد ابن ابی اصیبعه (۱) از قلانسی، حیات او را در آغاز سده سیزدهم میلادی (اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم قمری) محتمل دانسته و ووستنفلد (۴) نیز بدون ذکر دلیل، همین نظر را دارد. زهیربابا، مصحح *آقرباذین* قلانسی (۵)، وفاتش را حوالی ۵۶۰ هـ ق و بروکلمان و حمارنه (۶، ۷) وفات او را پس از ۵۹۰ هـ ق برآورد کرده اند. کخاله (۸) او را زیسته در حوالی ۶۲۰ هـ ق می دانست. به نوشته ابن ابی اصیبعه (۱) قلانسی پزشکی مشهور و در درمان بیماری ها صاحب نظر بود.

همین مبنای تألیف این *قرابادین* را پس از ۷۹۳ هـ ق تخمین زده و انتساب قلانسی را به پس از سده نهم نادرست می‌داند. به نظر می‌رسد انتساب او به سده یازدهم (۱۳) ناشی از تاریخ تحریری است که آقابزرگ طهرانی (۱۴) برای نسخه‌ای از *قرابادین* او گزارش کرده است. اما با توجه به آنکه عزالدین سویدی (۶۰۰ تا ۶۹۰ هـ ق) و اسفراینی نیشابوری (از شاگردان فخر رازی ۵۴۳ تا ۶۰۶ هـ ق) در آثارشان از آرای قلانسی بهره برده‌اند (۱۷-۱۵)، انتساب او به پس از سده هفتم نادرست به نظر می‌رسد.

به زعم قلانسی (۵)، *قرابادین‌های* موجود تا روزگار او، انباشته از نسخ داروهای مرکبی بودند که علاوه بر آنکه به ندرت مورد نیاز بودند، دستورالعمل تهیه و زمان ماندگاری‌شان نامشخص بود و داروهای مفردة لازم در تهیه آنها کمیاب و همچنین بدل و وزن و پیمانه آنها نیز نامعلوم بود. این دلایل و نیز نبود نسخ داروهای مرکب پُرکاربرد و شرح و تفسیر اسامی یونانی داروها در چنین متونی، قلانسی را بر آن داشت تا برای رفع نقایص پیش‌گفته با اتکا به مآخذ معتبر، کتاب خود را تألیف کند.

ساختار و محتوای اثر:

قلانسی کتاب را در ۴۹ باب نگاشت. اگرچه موضوع *قرابادین‌ها* عمدتاً داروهای مرکب است، او ۷ باب نخست اثرش را به زمان و نحوه گردآوری و نگهداری داروهای مفردة و شرح روش‌های مختلف سوزاندن و بریان‌کردن، شستن و آماده‌سازی نمونه‌هایی از آنها اختصاص داده است (۵). وجود این مباحث که *قرابادین* قلانسی را از دیگر *قرابادین‌ها* متفاوت کرده، شاید به سبب آن است که او این موضوعات را اصول اولیه‌ای می‌دانست که یک داروساز پیش از ساخت داروهای ترکیبی باید بداند (۵، مقدمه مصحح). او در باب ۸ روش تهیه ضماد با روغن و موم و در باب ۹ طرز استخراج روغن از دانه کدو، تخم‌مرغ، گندم و برگ‌بو را آورده است و در باب ۱۰ نحوه تهیه دارو از خرچنگ برای درمان مسلولین، از ذرایح برای درمان‌های موضعی و نیز طرز تهیه قرص از خون بز برای درمان سنگ کلیه و مثانه را شرح داده است. طرز تهیه شیرهای گیاهی، دود کندر، احیای عود و نحوه نگهداری از

زهره‌دان‌ها، پیه‌ها و مغزها به ترتیب در ظرف غسل و ظروف سربی و خواص آب پنیر و دستور ساخت دارو با آن برای درمان بیماری‌ها از مطالب باب‌های ۱۱ تا ۱۴ است. باب ۱۵ درباره مدت‌زمان لازم برای به‌عمل‌آمدن پادزهر و مدت عمر مفید و اثربخش آن است. او با استناد به مآخذی چون *کامل الصناعات الطبیه نوشته علی‌بن‌عباس مجوسی*، داروهای مرکب را بر حسب زمان لازم برای آماده‌شدن، به چهار طبقه تقسیم کرده است: داروهایی که طی شش ماه، سه ماه و دو ماه آماده مصرف می‌شوند و داروهایی که از روز ساخت قابل استفاده‌اند. موضوع باب‌های ۱۶ تا ۱۹ به ترتیب، عمر مفید سایر داروهای مرکب، ظرف نگهداری پادزهر، فواید وجود مطبوخ (ملین، مسهل) یا غسل در پادزهر و روش آزمایش آن و طرز تهیه شوری‌ای افعی برای درمان جذام است. قلانسی در باب‌های ۲۰ و ۲۱ به توضیح نام یونانی و عربی داروهای مرکبی پرداخته که برای فهم باب‌های بعد لازم‌اند. سپس تا باب ۴۴ به ترتیب دستور تهیه و خواص داروهای زیر را شرح داده است: بخورات و دودها، معجون‌ها و داروهای هاضم، انواع پرورده و رُب‌ها، داروهای بوییدنی، عطسه‌آورها، قطره‌های دارویی، داروهای دمی‌دنی، جوشانده‌ها و عصاره‌هایی که به روش شست‌وشو به‌کار می‌روند (نظولات)، غرغره‌ها و مضمضه‌ها، داروهای دهان و دندان، داروهای برطرف‌کننده خون‌دماغ، گربویی و زخم بینی، حَب‌ها و ایاره‌ها، فواید قی و داروهای قی‌آور یا برطرف‌کننده آن، داروهای بیماری‌های زنان و داروهایی که از راه مقعد استفاده می‌شوند شامل حقنه‌ها، فتیله‌ها، شیاف‌ها، روغن‌ها، لعوقات (خمیر-داروها/ داروهای لیسیدنی)، نوشیدنی‌ها و مطبوخ‌ها، قرص‌ها و بُندُق‌ها، سفوف (داروهای که به‌صورت پودر یا گرد درآمده‌اند)، داروهای زیبایی پوست و مو، دستورات و داروهای مراقبت از چشم و درمان بیماری‌های آن، داروهای درمان‌کننده میل به خوردن گِل و دیگر امیال بد، داروهای مالیدنی برای درمان گزیدگی‌ها و دیگر مرهم‌ها و ضمادها، ذوررها (داروهای خشک در چشم یا زخم پاشیده می‌شوند) و داروهای ترمیم‌کننده جراحات.

باب ۴۵ این اثر به درمان مسمومیت‌ها و گزیدگی‌ها و دستور ساخت و استفاده پادزهرها اختصاص دارد که با دو

آخرین باب این کتاب است که در آن خواص فراطبیعی و به نوعی جادویی داروهای مفرده نیز آمده است. به نوشته زهیربابا (۵، مقدمه مصحح) علت اصرار قلانسی بر ذکر منابع این بخش از کتاب، احتمالاً رفع مسئولیت این دست مطالب از خود یا تبیین این نکته است که چنین باورهایی نزد ملت‌های مختلف در طول تاریخ وجود داشته است.

نوآوری‌های قلانسی در تهیه داروها

از دیگر ویژگی‌های درخور توجه این اثر، استفاده از لعاب بذره‌های گیاهان در تهیه انواعی از داروهای مرکب، از قطره‌ها و نوشیدنی‌ها تا قرص‌ها، حب‌ها، شیاف‌ها و داروهای زیبایی و تأکید بر تهیه برخی حب‌ها و قرص‌ها در شکل‌های هندسی ویژه، به‌منظور تفکیک آنها از داروهای مشابه یا رعایت تناسب شکل آنها با روش استفاده‌شان است؛ چنان‌که حب‌های مکیندی و زیربانی را برای تسهیل نگه‌داشتن‌شان در دهان به‌شکل پهن و مسطح می‌ساختند و قرص‌های مسکن و خواب‌آوری که پس از آمیختن با آب، به‌صورت موضعی روی شقیقه می‌مالیدند، مثلثی‌شکل بودند (۵، ۲۰).

نسخه‌های قرابادین قلانسی و نقدی بر ترجمه فارسی آن

قرابادین قلانسی احتمالاً کامل‌ترین اثر در نوع خود در تاریخ پزشکی تا سده هفتم است (۵). علاوه بر نسخه‌ای از این اثر که اوکتایی (۲۱) با عنوان ترکیب الأدویه از کتابخانه مدرسه فاضلیه مشهد فهرست کرده است، نسخ متعدد دیگری از آن گاه با عنوان *ملقط الأدویه* در کتابخانه‌های مختلف ایران محفوظ است (۲۲). کهن‌ترین این نسخه‌ها به ترتیب به تاریخ تحریر اول رجب ۸۵۷ در کتابخانه وزیری یزد و سوم شوال ۸۸۱ هـ در کتابخانه گوهرشاد نگهداری می‌شود (۵، ۱۰، ۲۲، ۲۳).

زهیربابا قرابادین قلانسی را براساس سه نسخه دمشق، پاریس و لندن، تصحیح و در حلب در ۱۴۰۳ هـ منتشر کرده است. مهران‌فر این تصحیح را پس از مقابله با دو نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس، به شماره‌های ۶۲۴۷ و ۱۶۴۳۰، به فارسی ترجمه و در تهران در ۱۳۹۸ هـ چاپ کرده و مدعی است ترجمه او در موضعی با تصحیح پیش‌گفته متفاوت و بر آن مرجح است (۱۱). او در ترجمه، واژگان و اصطلاحات

گفتار به پایان می‌رسد؛ یکی درباره داروهای مفرده و مرکب با خاصیت پادزهری و دیگری درباره جانورانی چون گربه و نمس که گزندگان را از بین می‌برند. قلانسی در باب ۴۶ بدل بیش از صدوچهل داروی مفرده را برشمرده و در باب ۴۷ وزن و پیمانه‌هایی را شرح داده که به نوشته زهیربابا (۵، مقدمه مصحح) نزد یونانیان، رومی‌ها، ایرانیان و سریانیان قدیم رایج بودند، اگرچه در متن کتاب معدودی از آنها نظیر درهم، دانت، مثقال، قیراط، رطل، استار، طسوج و اوقیه نام برده شده است. در دو باب انتهایی این اثر روش‌های دفع جانوران موزی و خواص برخی داروهای مفرده آمده است.

مآخذ قلانسی در نگارش قرابادین

الذخیره فی علم الطب نوشته ثابت بن قره، فردوس الحکمه فی الطب اثر علی بن ربیع طبری، الحاوی و المنصوری فی الطب نوشته محمد بن زکریای رازی، القانون فی الطب ابن سینا و الکامل الصناعه الطیبیه نوشته علی بن عباس مجوسی اهم منابع قلانسی در نگارش این کتاب و گاه همه مطالب یک باب از آن هستند که از آنها به ترتیب با اختصارات «ذ»، «ف»، «و»، «م»، «ق» و «ک» یاد کرده است اگرچه گاه ناسخین این اختصارات را ضبط نکرده‌اند (۵، مقدمه مصحح)؛ برای نمونه بنابر نسخ کتابخانه‌های وزیری (۱۸) و مجلس (۱۹) مآخذ قلانسی در نگارش باب ۲۳، *الذخیره* ثابت بن قره است، اما در نسخ اساس تصحیح زهیربابا علامت «ذ» به نشانه این مآخذ ضبط نشده است و داروی مرکبی که بنابر نسخه وزیری (۱۸) از *المنصوری* نقل شده، در نسخ اساس تصحیح زهیربابا (۵) و مجلس (۱۹) «م» نشان این مآخذ را ندارد.

نوشته‌های قوام‌الدین صاعد المهنی (نامشخص) و شرف‌الزمان مارستانی (نامشخص) از دیگر منابع قلانسی است؛ اگرچه ارجاعات او به قوام‌الدین، انگشت‌شمار است و از مارستانی تنها در یک محل نام برده است (۵). آثار دیوسکوریدس، جالینوس، محمد بن زکریای رازی، کتاب *التنویر* حسن بن نوح قمری بخاری، کناش یوحنا بن سرفیون، کتاب *الصیانه* ابوریحان بیرونی، *مفتاح الطب* ابن هندو، که از او با عنوان استاد یاد کرده و بسیاری آثار دیگر، از منابع او در نگارش کتابش بوده‌اند. بیشترین ارجاع به منابع، مربوط به

بر حرام بودن فُقاع دستور تهیه آن را ترجمه نکرده (۵، ۱۱) و در سراسر متن، واحدهای اندازه‌گیری را به واحد رایج کنونی، گرم، تبدیل کرده است (۱۱). مجموعه این تغییرات سبب شده تا ترجمه این اثر به اصل آن کمتر مشابه باشد.

تضاد منافع:

در این مقاله تضاد منافی برای گزارش وجود ندارد.

دشوار، یا توضیحاتی که لازم دانسته را براساس منابع کهن و متأخری چون المنصوری فی الطب، جامع لمفردات الادویه و الاغذیه ابن بیطار، تحفه حکیم مؤمن، مخزن الادویه و معارف گیاهی در پانویس‌ها شرح داده، اما در شرح نسخه‌بدل‌ها، که تعداد کمتری دارند، مشخص نیست کدام‌یک از نسخه‌بدل‌ها مدنظر اوست. به علاوه مهران‌فر به صلاحدید خود و با استدلال

References:

1. Ibn Abi Usaybi'a A. *Uyun al-Anba fi Tabaqat al-Atibba*. Edited by Imru'u 'l-Qays ibn al-Tahhān (August Muller). Konigsberg and Cairo: 1299/1882, offset UK: 1972. Vol.2, P:31. [In Arabic].
2. Afshar I Danesh-Pajouh MT. Catalogue of the manuscripts in the Malek national museum and library. Tehran: Publications of Malek National Libray and Museum; 1974. Vol.1, P:568. [In Persian].
3. Leclerc L. Histoire de la medecine arabe. Paris: Ernest Lroux; 1876. reedite 1980. Vol.2, P:28. [In French].
4. Wüstenfeld F. Geschichte der Arabischen Aerzte und Naturforscher. Gottingen: Book on Demand Ltd; 1840. P:108-109. [In German].
5. Al-Qalānīsi Al-Samarqandi M. *Aqrabādīn al-Qalānīsi*. Edited by Al-Bābā MZ. Aleppo; 1983. [In Arabic].
6. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. Supplementband. Leiden: EJ Brill; 1937-1942. Vol.1, P:893. [In German].
7. Hamarneh SK. Index of manuscripts on medicine, pharmacy and allied sciences in the Zahiriyah. Edited by Homsy A. Damascus: Al-Taraqqi Press; 1969. P:308. [In Arabic].
8. Kahlāla UR. *Mu'jam al-Mu'allifin*. Beirut: Al-Risāla Educational Center; 1993. Vol.3, P:158. [In Arabic].
9. Khattabi MA. Catalogues of the royal library, section of the manuscripts of medicine, pharmacy and allied sciences. Rabat: Al-Hassania Library; 1982. Vol.2, P:32-33. [In Arabic].
10. Maserrat H. Qalānīsi's *Qarābadīn*, an old manuscript in the Vaziri library of Yazd. Heritage Quarterly Book Reveiw. 2016;3:9-10.
11. Al-Qalānīsi Al-Samarqandi M. Qalānīsi's pharmacopoeia. Translated by Mehranfar M. Tehran: ?; 2015. P:70. [In Persian].
12. Fazel M. Catalogue of manuscripts in the library of Djāme' Gowharshād in Mashhad. Mashhad: The Library of Djāme' Mosque of Gowharshād; 1984. Vol.3, P:1361. [In Persian].
13. Haeri A. A catalogue of the manuscripts in the Parliament library (Persian-Arabic-Turkish). Tehran: The Library of Islamic Consultative Assembly; 1972. Vol.19, P:171. [In Persian].
14. Agha Bozorg Tehrani MM. *Al-Dharī a ilā Tasānīf al-Shīa*. Beirut: Dār al-Azwa'; 1982. Vol.14, P:60. [In Arabic].
15. Al-Sharāni A. *Mukhtasar Tadhkirat al-Imām al-Suwaydī fi al-tibb*. Beirut: Dār al-Kutub al- Ilmīyah; ND. P:121. [In Arabic].
16. Esfarayeni Neyshaburi M. *Sharh-i Kitab al-Nijat li Ibn Sina: Qism al-Ilahiyat*. Edited by Nāji Isfahāni H. Tehran: The Society for the National Heritage of Iran; 2014. P: LXX-LXXII. [In Arabic].
17. Tabīb Esfarayeni M. *Taqwim al-Adwiya*. National Library of Islamic Republic of Iran; Manuscript No.18606. P:2. [In Arabic].
18. Al-Qalānīsi Al-Samarqandi M. *Aqrabādīn al-Qalānīsi*. Yazd: Vaziri Library of Yazd; Manuscript No.629/2. P:98. [In Arabic].
19. Idem. Manuscript No.16430. Parliament Library; P:53. [In Arabic].
20. Kahl O. The dispensatory of Ibn at-Tilmīd: Arabic text, english translation, study and glossaries. Leiden/Boston: Brill; 2007 Mar 31. P:54. [In Arabic].
21. Okatāyi A. Catalogue of the manuscripts in the library of Fāzili-ye. Mashhad: Mat'aba Khorāsān; 1930. P:239. [In Persian].
22. Dirayati M. The union catalogue of Iranian manuscripts, summarized as FANKHĀ. Tehran: National Library of Iran; 2011-2015. Vol.25, P:82-84. [In Persian].
23. Shirwāni M. Catalogue of the manuscripts in the Vaziri library of Yazd. Tehran: Society for the National Heritage of Iran; 1972-1980. Vol.2, P:17. [In Persian].

Badr al-Dīn Muhammad al-Qalānīsī and his impact on pharmacy in the Islamic age

Marzie Kazemi^{a*}

^aDepartment of History of Science, Islamic Encyclopaedia Foundation, Tehran, Iran

Abstract:

Badr al-Dīn Muhammad ibn Bahrām ibn Muhammad al-Qalānīsī al-Samarqandi was a famous Iranian physician. Despite dispute among scholars, including Leclerc, Brockelmann, Kakhāla, Zahir al-Baba (the editor of Qalānīsī's *Qarabadīn*), lived in the 6th-7th century A.H. based on facts found in his only available book *Qarābādīn*; and literature of descendant physicians who used or quoted his ideas. As he stated, lack of sources with clear manual of preparing and using compound medicines, encouraged al-Qalānīsī, to write his book using reputable Greek and Islamic references like works of Galen, Dioscorides, Thābit ibn Qurra, Ali ibn Sahl Rabban al-Tabari, Rhazes, Al-Bīrūnī, Avicenna while mentioning them by abbreviations. Following a noteworthy introduction about simple drugs, he has explained how to prepare, preserve and use compound drugs, in forty-nine chapters. The main subject of two last chapters is how to get rid of vermins, and some supernatural or magical uses of simple medicines, with citation of references. Al-Qalānīsī has noteworthy innovations in preparation and using compound medicines that individuates his work. His book has recently been translated into Persian but there are some criticisms on it.

Keywords: History of Medicine, Pharmacy, Persian Medicine

Corresponding Author: m.kazemi@rch.ac.ir